

MITOLOGIJA I DEMONOLOGIJA

DŽEFRI BERTON RASEL: *MIT O ĐAVOLU*,
JUGOSLAVIJA, BEOGRAD, 1982.

Rasprave iz demonologije u poslednje vreme postale su česte; verovatno zbog toga što je problem zla i destruktivnosti postao aktuelan i sve više zanima naučnike raznih profila (psihologe, umetnike, psihoanalitičare, etnologe, istoričare, estetičare, itd.), koji pojavu zla tumače kao čovekovu neminovnost i iskonsku tragiku.

I odista, đavo kao hipostaza zla pojavljuje se u najznačajnijim delima svetske umetnosti, dobijajući uvek jedno određeno ovaploćenje; on se, kao Lucifer, pojavljuje kod Dantea, u njegovoj „Božanstvenoj komediji“, potom njegov lik figurira u Šekspirovim delima, u Geteovom „Faustu“ je naslikan reljefni lik Mefistofelea, a posebno je zanimljivo pratiti ovaploćenja đavola i probleme zla kod Dostojevskog i njegovog sledbenika Franca Kafke, čija su dela, kao što je kritika primetila, okrenuta rešavanju problema zla u građanskom haotičnom svetu, gde je ličnost degradirana, otuđena i unakažena.

Knjiga Džefrija Bertona Rasela *Mit o đavolu* još je jedna prilika za suočavanje s ovim problemom da ovaj mit o đavolu, koji struji ljudskom svešću skoro od samog njenog nastajanja, višestruko razmotrimo i sagledamo.

Odmah na početku knjige, autor napominje da će problem zla i njegovo ovaploćenje u liku đavola pratiti kao istoričar koji određuje razvoj pojma i predstave u ljudskoj svesti, budući da je „zlo — zadavanje bola svesnim bićima — jedan od najdugotrajnijih i najozbiljnijih pojmova u ljudskom postojanju, i u mnogim kulturama najčešće je otelotvoreno“. To njegovo otelotvorenje je, naravno, lik đavola, satane, Azazela, Belijala, Masteme i čitave galerije ovih likova, toliko prisutnih u čovekovom životu da su oblikovali našu svest i pomogli stvaranju vizije o neprestanoj borbi dobra i zla, pozitivnog i negativnog, živog i mrtvog, tela i duše, što je, uostalom, i lajtmotiv mnogih filozofskih siste-

ma. I posle uvoda, gde se skicira piščeva metodologija, pred našim očima se nižu poglavlja od kojih svako rešava ovaj problem iz jednog određenog ugla, i odatle izvlači opšti imenitelj samog fenomena đavola; ta poglavlja su: „Pitanje đavola”, „U traganju za đavolom”, „Đavo na istoku i zapadu”, „Zlo u klasičnom svetu”, „Hebrejsko otelotvorenje zla”, „Đavo u Novom zavetu” i „Lice đavola”; sem toga, napominjemo da je knjiga snabdevena napomenama, koje nas upućuju na izvore i piščeve digresije, a zatim je priložena i bibliografija; iz nje primećujemo da su se ovim problemima zanimali i o tome pisali mnogi veoma istaknuti filozofi i mislioci.

Zlo se, po autoru, manifestuje u svim civilizacijama i njegova suština se oglašava prilikom zlostavljanja svesnog bića „koje je kadro da oseti bol”. Zlo opažamo i ovaj opažaj je realan, on postoji.

Šta je uzrok ljudskom zlu? — pita se autor i odgovara: „Jedan od danas popularnih odgovora je da je reč o genetičkom uzroku, da prosto rečeno — nasilje što ga vršimo kao ljudski rod potiče iz naše animalne prirode. Kao sve životinje — nastavlja on — i primitivni ljudi su vodili beskonačnu borbu protiv ravnodušne ili neprijateljske sredine, i te nemilosrdne navike sticane eonima ili vekovima, koje je civilizacija vrlo malo ublažila, probijaju lako i često svoj tanki omotač i iz dubine našeg bića izbijaju na površinu svom svojom rušilačkom snagom. Ta nesvesna ‚genetipska’ agresivnost je univerzalna i dovoljno jaka da nas, kada se spoji sa naprednom tehnologijom, potpuno uništi.”

Zlo, dakle, leži u čovekovoj životinjskoj prirodi i teško se može iskoreniti, jer mu koreni zadiru u praskozorje čovekove pojave, u tamu vekova; teško ga je iskoreniti čak i onda kada se vaspitanje svake individue razvija svesno i programski, pa i zalaganje bihejviorista i sociologa za eliminisanje neljudskih mračnih postupaka putem određenih modela ponašanja, nema realnu podlogu i praktičnu mogućnost; reč je o nečemu što prevazilazi svaki napor u tom smislu.

Posle ove konstatacije, autor nam nudi prilaze humanističke psihologije ovom delikatnom problemu, navodeći pri tom osnovne pretpostavke glavnih protagonista — Frojda, Junga, Frankla, Eriha Froma; ovaj poslednji u svojoj knjizi *Anatomija ljudske destruktivnosti* odbacuje i argument prirode i argument vaspitanja, ističući razliku između „biološki prilagodljive agresije” i „destruktivnosti-svireposti”, kao i tezu da je destruktivnost, dakle potreba za zlom, ukorenjena u ličnosti. S druge strane, Gustav Jung i Erih Nojman smatraju da potiskivanje rušilačkih pobuda stvara u ličnosti „senku”, dakle — negativnu snagu, koja rušilački izbijaja

na površinu bez upozorenja i nagoveštaja. Jer, potiskivati neki nagon, ne znači i eliminisati ga: on je prisutan i uvek spreman da izbije na površinu.

Ovakvo stanovište imponuje autoru ove knjige. On smatra da je tzv. *dubinska* psihologija najpozvanija, jer je psihički proces, po Jungu, „proces individuacije”, pošto čovek na početku nema jasnu predstavu o sebi; kasnije, u razvoju, sve se više razlikuju dobra i loša strana ličnosti, pri čemu se svesno potiskuje ona loša strana, koja može uvek da se pojavi i da, naročito ako su mehanizmi suzbijanja slabi, snaga agresivnosti postane čudovišna i uzme neželjene tokove. Ovaj proces, ova borba dobre i loše strane ličnosti — i ovaploćuje čovekove vizije dobra i zla, boga i đavola, stvaralačkog i rušilačkog, pozitivnog i negativnog. „Ako načelo zla posmatrate kao stvarnost — rekao je G. Jung — onda ga slobodno možete nazvati đavolom.”

Polazeći od toga da je đavo otelotvorenje namerne destruktivnosti i izvor i uteha svakoga zla, Dž. B. Rasel pristupa ovom fenomenu tako što prati njegove manifestacije i likove u raznim mitologijama, jer su mitovi „proizvodi nesvesnog”, ali i verodostojna slika čovekovih trauma; ovo suočavanje sa mitskim pravizijama zla dato je u poglavlju — „Đavo na istoku i zapadu”. U teološkim i mitološkim teodicejama zlo dobija ambivalentan karakter, budući da je u čudesnoj sprezi sa dobrim, pa se ove suprotnosti u krajnjim tačkama podudaraju; na taj način se dolazi do postavke da dobro i zlo podjednako potiču od boga. Međutim, u daljem procesu se uviđa da je bog dobročinitelj i njemu se nikako ne može pripisati i podsticanje zla, te se u predstavi stvara lik njegovog protivnika, đavola, odnosno — oblikuju se brojna negativna božanstva kojima obiluju sve mitologije. Zanimljiv je, recimo, slučaj indijanskog plemena Kogi, u Andima, koji navodi i sam autor; u mitskoj predstavi ovog plemena „dobro postoji samo zato što je zlo aktivno”, a kada bi nekim slučajem zlo nestalo, onda i dobro ne bi postojalo; drugim rečima, bog i đavo su braća, zajedno rade, budući da je bog đavola stvorio od svoga suštastva.

Ova ambivalentnost se prenosi na čitav vidljivi i imaginarni svet. Stara binarna logika — da svaka pojava izaziva i suprotnu, postaje paradigma svih pojava u kosmosu. To je slučaj, što nam i autor knjige pokazuje, sa egipatskim mitovima, sa iranskim takođe, hebrejskim odakle su rođene i vizije demona i zlih sila; ovo važi i za Hetite, u čijoj mitotvoračkoj svesti isto tako postoje antagonistička božanstva, koja odražavaju dualistički supstrat, ali je naročito došlo do punog izražaja u Zaratustrinom učenju koje predstavlja novu teodiceju u kojoj se naslućuje revolucionaran korak u razvoju predstave o đav-

volu, jer je Zaratustra „prvi postavio — primećuje autor — apsolutno načelo zla, čije je otelotvorenje Angra Mainju ili Ariman prvi jasno određen đavo”. Ova dualistička teodiceja je poslužila kao osnova tumačenju iskonske borbe dobra i zla, i postojanja apsolutne ideje dobra i zla; no, i ona nije bez pukotina; naime, odmah se postavlja pitanje: zbog čega je potrebno proticanje vremena kada se zna da će dobar duh biti jači nego zao? Što se, dalje se širi pitanje, ova pobjeda ne odigra u večnom, bezvremenom trenutku?

Medutim, problem zla je zanimao i grčke filozofe, pošto u grčkom panteonu jasno opažamo dejstva pozitivnih i negativnih sila. S jedne strane je kralj svih bogova Zevs Pater, Dius-pitr u Indiji i Jupiter kod Rimljana, čije je indoevropsko ime značilo „nebeski otac”, a — s druge — bog Had, gospodar carstva umrlih, koji je poslužio kao projekcija budućoj judejsko-hrišćanskoj viziji pakla i boravišta mrtvih. Negativne kategorije dolaze do izražaja u mnogim delima, počev od Homera i Hesioda — sve do stvaralaca helenističkog doba. Kod Homera se nalaze pojmovi: „eris” (svađa, razmirica), „fobos” (strah) i „kidaimos” (pobuna, nered); u Sofoklovom „Edipu” Apolon navodi Jokastu i Edipa na zlo, dok je lukavi Odisej oslepio kiklope, a kod Euripiđa se zlo pojavljuje kao ljudska kategorija. Dualizam opterećuje grčku misao na svim ravnilima. On je u biti svake mitske predstave, pošto je sam mit u „celosti dualistički”. Ljudski rod — kaže pisac — ima dualističku prirodu, duhovnu i materijalnu. Materijalna strana naše prirode potiče od Titana, a ona duhovna od Dionisa, koga su Titani progutali.”

I ovaj dualizam se prenosi na sve forme života, čak na čitavu prirodu, pa i dalje, — na kosmos; njegovi izvori su u orfizmu, u orfičkoj tradiciji, u čijem središtu se nalazi i mit o Dionisu i Titanima: naime, Zevs je pobedio Titane i oni, iz osvete, a ispunjeni mržnjom prema kralju bogova, kradu njegovo dete Dionisa i rastržu ga na komade koje potom halapljivo žderu. Ova borba je, u suštini, borba dobra i zla, jer je njena dualistička potka jasna i nedvosmislena. Stvorene su i orfičke svečanosti, na kojima je jarc, simbol plodnosti, predstavljen kao bog Dionis, bio u središtu ovog magijskog rituala; stoga je Dionis i nazivan „crnim jarcem”.

Čitajući dela grčke klasične literature, nije teško primetiti da su Grci, u svojoj demonologiji, verovali u mnoge niže i opake duhove, koji su bili ovaploćenja negativnih strana života i niskih strasti; i sama reč „demon” grčkog je porekla. Jedno poglavlje u knjizi je posvećeno hebrejskim otelotvorenjima zla. Naime, u hebrejskoj religiji Jehova je stvorio sve — i dobro i zlo, ali na početku nije bilo đavola; pojam

o đavolu se postepeno razvijao od Starog zaveta preko apokaliptičke i kumranske književnosti, i taj razvoj pisac ilustruje veoma znalački. U središtu hebrejske teodiceje je tumačenje zla. Da bi se postojanje zla opravdalo, ljudima se pripisuje greh, te oni zbog toga nose balast praroditeljskog greha i uvek su u položaju da čine zla dela; podstrekač zla je „opaki duh čija je moć da razgnevi daleko veće moći od smrtnika”. Time se Jehovi oduzima onaj zli vid delatnosti koji postoji u životu, pa se pripisuje Đavolu, Satani; tako se jedan bog, iako mono-teistički po sadržini, cepa na dvoje i nastaje dvojstvo: s jedne strane je gospod bog, a s druge — davo, satana, pojam čije je značenje — „suprotstaviti se”, „ometati” ili „optužiti”, tako da je denotacija „đavola” u svim jezicima jednaka pojmu „protivnik”, dakle — buntovnik koji se suprotstavlja Jehovi, bogu, anđelima, dobrim silama. Odatle potiče i uverenje da je davo najpre bio anđeo, koji je bogu otkazao poslušnost i stoga je prognan iz raja; time je otpočela borba između njih. Ljudski greh se pripisuje anđelu buntovniku, dakle đavolu, i to figurira u mnogim spisima: u „Postanju”, Knjizi Enohovoju”, „Knjizi o Jovu”, „Knjizi jubileja”, itd. Kasnije, u „Knjizi mudrosti Solomonovoj” davo se pokazuje kao žešći neprijatelj ljudi i samoga boga. Tamo stoji: „I bog stvorio čoveka za besmrtnost i stvorio ga prema liku svojem večitom; davo u sveć unese mrzost i smrt, i zato će smrt zadesiti one koji su na njegovoj strani.” I navodeći ovu kratku tiradu iz „Knjige mudrosti Solomonove”, Dž. B. Rasel smatra da je to nova dimenzija u razvoju pojma *satana*, jer ovaj božji otpadnik postaje žestok protivnik i ljudi i boga, dakle čitavog čovečanstva. I ova borba se prenosi na kosmos što je naročito došlo do izražaja u kumranskoj književnosti, koja je sastavni deo apokaliptičke tradicije; u njoj se davo tretira kao dualistički partner i protivnik.

Posle detaljnih analiza istorijskog razvoja samog pojma „đavola”, pisac primećuje:

„Pojam đavola se, dakle, snažno razvio u hebrejskoj misli, naročito u apokaliptičkom periodu, ili pod neposrednim iranskim uticajem ili uporedo s njim. Razvoj je do punog izražaja došao u vreme posle izgnanstva — u Starom zavetu — kada su Hebrejci, tvrdeći neumorno da osim Jehove drugi bog ne postoji, bili primorani da svojoj teodiceji posvete najveću pažnju.”

Posle ovih tumačenja, pisac objašnjava predstavu đavola u Novom zavetu, dakle — u hrišćanskom učenju, gde se pitanja zla i đavola postavljaju oštrije, tako da đavolji lik postaje jasniji, čak bismo rekli i opipljiviji, naročito ako ga posmatramo kao protivnačelo Hrista, sa kojim vodi žestoku borbu. I sami pisci tirada Novog zaveta imali su bolji uvid u neposredno zlo, koje je prožimalo svaki čovekov čin, pa je

za njih predstava o đavolu bila središna, a ne periferna i marginalna. Jer, smatrali su oni — božje carstvo vodi žestoku borbu protiv đavoljeg carstva i na kraju mora pobediti i poraziti zlo, koje je posledica greha, a greh je — „čin slobodne volje”. Stoga đavo postaje pandan i neminovnost, jer — ako se on odbaci, bog bi bio lišen identiteta, pošto — „sine diabolo nullus Dominus”. Međutim, uporedo s tim razvojem novih dimenzija božjeg protivnika, treba napomenuti i činjenicu da je Novi zavet nasledio i neke njegove osobine: on je pali anđeo, vođa demonske vojske, načelo zla, gospodar nečistote i greha, jednom rečju — neprijatelj u apsolutnom značenju te reči. Sem toga, on je kušač, lažov, krvnik, uzrok smrti, uzrok „svakog lukavstva i svake pakosti”, podstrekač magije i idolopoklonstva; on je uzročnik zla, ali je sam čovek izvršilac, jer je on samo — šaptač, a čovek to što on šapuće može odbiti da uradi; on je, zatim — načelnik zlih anđela, duhova, demona, muči ljude i lukavo ih navodi na greh, jer su grešnici — njegova deca. Najveća đavolja radost je kad čovek ubije čoveka, kada se prolije krv, ova dragocena tečnost života, i rodi Kainov žig.

Iz ove hrišćanske teodiceje nikla su značajna umetnička ostvarenja, gde se đavo pokazuje na ovakav ili sličan način, uvek dobijajući nove atribute koje mu pripisuje umetnikova stvaralačka mašta. To je slučaj sa mnogim delima i njihov spisak bi bio prevelik. Đavo je kralj pakla, a pakao je prevod hebrejskog izraza „šeol”; u Septuaginti se pominje kao „hades”, što sve upućuje na njegovu lokaciju: ona je pod zemljom.

Međutim, dolaskom Isusa Hrista, koji otpočinje borbu protiv đavoljeg carstva, đavolja moć slabi; i doći će dan Hristove pobede nad zlim silama. Ova eshatologija, svojstvena svim mitologijama, ili skoro svim, u hrišćanskoj teodiceji dobija i svoj epilog: kad po drugi put bude došao na zemlju, „Isus će Sotonu svezati na hiljadu godina, a kad se svrši hiljada godina, pustiće se Sotona iz tamnice svoje i izići će da vara narode po sva četiri kraja zemlje”. Tek posle ovog razdoblja Sotona će biti potpuno uništen i posle će nastati carstvo božje na zemlji.

Time bi se, ujedno, i završila odiseja zla na zemlji.

Završno poglavlje u knjizi je „Lice đavola”; ono upotpunjuje ostala i rezimira ranija ispitivanja ovog problema. Dž. B. Rasel je, očigledno, čitavoj temi pristupio kao istoričar, koji, kao što kaže, nema mogućnosti da se približi ni bogu ni đavolu, već koji samo želi da istražuje istorijski razvoj pojma đavola, a ne i problem njegovog postojanja. Naime, ovaj problem bi se, prema autoru, mogao razmatrati na četiri ravni:

prva je da ne postoji ništa slično njemu, druga — u ekstrapolaciji, stvari prihvatamo samo onako kako ih opažamo i prema tome stvaramo posebnu metodologiju, treća — utvrđujemo ono što smo na osnovu te metodologije izabrali i četvrta ravan je — naša saznanja se integrišu sa životom.

Iako zadržava izvesnu rezervu u pogledu totalnog odbacivanja đavola, autor, međutim, jasno i nedvosmisleno od samog početka njegov lik identifikuje sa zlom, koje ugrožava svaku egzistenciju, ali koje je večito, iskonsko, neprestano se upliće u svaki čovekov napor da savlada razorne sile u sebi i van sebe i da pobeđi nesreću.

Knjigu *Mit o đavolu* Dž. B. Rasel završava rečima: „Priča o đavolu je grozna, i svako shvatanje koje poriče egzistencijalan užas pred zlom je čista iluzija. Ono jadno dete o kome govori Ivan Karamazov i koje, samo, vrišti u mraku, vredno je koliko i ceo svet, jer ono u izvesnom smislu jeste ceo svet. Ako neko shvatanje, teističko ili ateističko, nastoji da patnju te devojčice umanja ili je proglasi nepostojećom, ako za nju pronalazi filozofska opravdanja ili je objašnjava u okvirima nekog većeg dobra, bez obzira da li je ime tog dobra Bog ili Narod, onda takvo shvatanje i njen i vaš život čini praznim i uzaludnim. Ali, uprkos svojoj stvarnosti zla, usred beskonačnog stradanja sveta, Marko Aurelije je napisao: 'Kosmos je u ljubavi sa stvaranjem, ma šta se stvaralo. Zato kosmosu i kažem: i ja sam u ljubavi s tobom.'”

Time se ova istraživanja o đavolu završavaju. Treba dodati i to da se na kraju knjige nalazi spisak brojnih dela o ovom problemu.

Knjiga Džefri Bertona Rasela *Mit o đavolu* pisana je solidno i pedantno. Ona nam pruža ne samo istorijat pojma, već i istorijat problema, koji je, kao što znamo, fundamentalni problem čovekovog življenja i čija senka prekriva čitav tok ljudske istorije. Jer, problem zla i problem njegovog odstranjenja ili bar ublažavanja — večiti je čovekov napor, ali i iskonska enigma. I čini se da je autor u pravu zajedno sa humanističkim psiholozima: osnovno je priznati zlo, a kasnije se rađaju šanse da se ono, ako se ne može odstraniti, bar stiša u onoj meri u kojoj je to moguće. Savremeni svet je bio suočen sa najvećim zlom koje je ikada postojalo: sa monstruoznom fašističkom ideologijom. O tome postoje nezamislivi dokazi: logori smrti. Međutim, činjenica je da se i danas sa potencijalnom snagom zla suočavamo, što pokazuju neprestani masakri, ubijanja hiljada nevinih i nedužnih.

Treba na kraju dodati da ova knjiga nije bez mane. Neshvatljivo je, recimo, da autor, kao istoričar koji se prvenstveno bavi istorijom srednjega veka, nije u knjigu uključio pojmovne

predstave o đavolu u srednjovekovlju, kada su živeli takvi „naučnici“ koji su čak prebrojavali stanovnike đavoljeg carstva, što znači — njegovo prisustvo je bilo evidentno, i to prisustvo se manifestovalo u stravičnim autodafeima, vartolomejskim noćima, brojnim spaljivanjima i isterivanjima (egzorcizmima) đavola i veštica, što je bilo tako često i tako stravično, i to pod okriljem hrišćanske teodiceje. To je, naravno, ostavilo duboki pečat na ljudsku slobodnu misao i veliki ožiljak na svest čovečanstva.

I ne samo to. Nedostaje i poglavlje o liku đavola u narodnim tradicijama. Nedostaje i poglavlje o liku đavola u umetničkim kreacijama, što bi umnogome upotpunilo ovu odista instruktivnu knjigu, a čitaocu na jedan nenametljiv način pokazalo do koje mere je ovaj problem opsedao umetnost: književnost, slikarstvo, skulpturu, muziku, a u novije vreme i film, gde je, kao što znamo, ovakav lik, koji uliva užas i stravu, posebno negovan, naročito pri rađanju filmske industrije.

Ali, i bez toga, knjiga je korisna i treba je pročitati u dobrom prevodu Gordane Velmar-Janaković. Katkada tekst prate i divne ilustracije Gistava Dorea, koje zaslužuju posebnu pažnju i potenciraju stravičnost đavolje vizije.

